

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՎԱՂԱՐԸԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ՎԻՊԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ԸՈՒՐՁ

Հայագիտության մեջ իշխող տեսակետի համաձայն՝ Մովսես Խորենացուն՝ Վաղարշակ, իսկ Անանուն պատմիչին՝ Արշակ անունով հայանի Հայոց արքային պատմական նախատիպ է ծառայել Տրդատ I-ը (54-80 թթ.)¹: Այստեղևորդ, կամ ուրիշ տեսակետներ ևս: Ըստ Մ. Արեղյանի՝ այդ նախատիպը պարթևական արքայից արքա և Տրդատ I-ի եղբայր Վաղարշ I-ն է՝, ըստ Ս.Երեմյանի՝ և՛ Տրդատ I-ն է, և՛ նրա եղբայրը², ըստ Հ.Մանանդյանի՝ ո՛չ մեկն է, ո՛չ էլ մյուսը, այլ Հայոց արքա Վաղարշ II-ը (186-198 թթ.)³: Այս առթիվ Մ. Երեմյանը գրում է. «Թերևս «Վաղարշակի մեջ կան և Վաղարշ Բ-ի գծերը, բայց միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ նա հիմնականում, այնուամենայնիվ, կապվում է Տրդատ Ա-ի և նրա եղբոր՝ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի հետ»⁴: Ըստ Գ. Սարգսյանի՝ «Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից»⁵: Այսպիսով, «ավանդական» Վաղարշակի կերպարի ձևավորման սկիզբը, եթե համատեղելու լինենք հայագիտության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքները, կորվի մ.թ.ա. II դարի առաջին կես, իսկ ավարտը՝ մ.թ. II դարի վերջ:

Բայց կասկածից վեր է, որ նրա կերպարում ստեղծ են մաս ավելի վաղ շրջանից եկող գծեր: Այս առթիվ Գ.Սարգսյանը գրում է. «Արտաշես Ա-ի Միսիսանում գտնված արտնետքին արձանագրության մեջ հանդիպում ենք «թագադիր» տիտղոսով մի անձնավորության... Ուրեմն, «թագակալի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշիսյանների դինաստիայի սկզբում, գոցեն ավելի վաղ»⁶:

Զնայած Մովսես Խորենացին և Անանուն պատմիչը իրենց սկզբնաղբյուր ծառայած Մար Արաքի մատյանի⁷ հիման վրա «թագադիր»-ի գործակալության հիմնադիր Հայաստանի առաջին Արշակունի գահակալին են համարում,⁸ բայց բանից պարզվում է, որ Հայաստանում նա (Վաղարշակ // Արշակ Փոքրը) ունեցել է իր հարստատեղիները, որովհետև թագադրվել էր «ի թագ հայրենի»⁹: Ուշադրություն դարձնենք Գ. Սարգսյանի վերոհիշյալ մեջբերման հետևյալ նախադասությանը. «Ուրեմն, «թագակալի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշիսյան դինաստիայի սկզբում, գոցեն և ավելի վաղ»: Իսկ այդ «ավելի վաղ»-ը կարող էր լինել մինչև Արտաշես I-ը (189-160թթ.

1 H. A. d. o. n. i. c. Armenia в эпоху Юстиниана, Ер. 1971, стр. 432-433. Կ.Բասմաճեան, Իսկական պատմություն Հայոց, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 100-102; Խ.Մանուկյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. I, Եր., 1939, էջ 181, 264, 328; Է.Դանիելյան, Պարթևական պետության պատմությունը որոշ դրվագներ Մովսես Խորենացու լուսարարությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես (այստեղևորդ ՊԸՀ), 1976, թիվ 3, էջ 168-169; Մ. Պետրոսյան, Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան և հյուսիսային իսթանները հայ-հռոմեական փոխհարաբերությունների ոլորտում (I դարի երրորդ շառաղ), Լրագիր հասարակական գիտությունների (այստեղևորդ՝ ԼՀԳ), 1979, թիվ 4, էջ 61-64: Հ.Մեղրումյան, Ազիսների պետությունը և Հայաստանը, Եր., 1980, էջ 136-137:

2 Մ. Ա. ր. և. ղ. յ. ա. ն., Հայ ժողովրդական առասպելները Մ.Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 489, ծան. 1:

3 H. A. d. o. n. i. c. ղ. յ. ա. ն., էջ 432: «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 746-747:

4 Հ. Մ. ա. ն. և. ղ. յ. ա. ն., Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Եր., 1957, էջ 58:

5 Հայ ժողովրդի պատմություն (այստեղևորդ՝ ՀԺՊ), հ. I, էջ 791, ծան. 103:

6 Նույն տեղում, էջ 674:

7 Նույնը:

8 Գ. Մ. ա. ր. և. ղ. յ. ա. ն., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1963, էջ 82-83, 103, 109-111:

9 Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Զննական բնագիրը, Մ.Արեղյանի և Մ.Հարությունյանի, Եր., 1981, Բ.գ.է, Մեղրումյանի նախկին պատմություն, Բաղրատությունը ձեռագրաց, հանդերձ առաջարկներ և ծանոթագրություններ ի ձեռն Մա.Մալխասյանը, Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 9:

10 Մեղրում, գլ. Բ, էջ 9:

մ.թ.ա.) գոյություն ունեցած Երվանդունի երկրորդ արքայատոհմի օրոք՝ հասկանաբար, նրա հիմնադիր Օրոնտես // Երվանդի (մ.թ.ա. IV դարի վերջին տասնամյակներ)¹¹ ժամանակներից սկսած:

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ ինչպես Վաղարշակին, այնպես էլ «թագադիր» առաջին գործակալին՝ Բագրատունիների մախնուն, ինչպես Խորենացին, այնպես էլ Անանուհը համարում են մակեդոնական մկաճողների՝ դիադոքոսների ժամանակակիցները¹²: Խորենացին գրում է. «Քանզի յետ տանձահարելոյ զՄակեդոնացիս եւ դադարեալ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ քարեգործութեանց Պարթեւն քաջ (Վաղարշակը) մախ եւ առաջին փոխարէն քարեաց հաստուցանելով առնն զօրատրի եւ իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց, եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորոս Բագրատունի...»¹³: Այսպիսով, «թագադիր» գործակալության հիմնադիր Վաղարշակը մույնամում է Երվանդունիների երկրորդ թագավորության հիմնադիր Օրոնտես-Երվանդի հետ: Տեսանք, որ միևնույն անձնավորությանը Խորենացին՝ *Վաղարշակ*, իսկ Անանուհը՝ *Արշակ Փոքր* է կոչում: Ինչպե՞ս կարելի է քացատրել այս տարբերությունը: Մեր կարծիքով, Մար Աբասի մատյանի Խորենացուն և Անանունին հասած տարբերակները արդեն կրած են եղել մույնպիսի անուններով գահակալ եղբայրների մասին ավանդազրույցի ազդեցությունը: Այն ցայտուն կերպով դրսևորված է Անանունի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Արդ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան եւ իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ հաւր խրով ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մրծուին քաղաքի, եղբարք իւրով Վաղարշակաւ զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս՝ ամս ԽԲ»¹⁴:

Հայաստանում Արշակ և Վաղարշակ եղբայրների համատեղ գահակալման մասին Անանունի հաղորդումը ժամանակին համարել են հետազայի հավելում, իբր թե արված՝ նրա և Խորենացու հաղորդումների միջև առկա տարբերությունը վերացնելու համար¹⁵: Լ.Շահինյանը փորձում է գտնել հակասության քանալին: Նա գրում է. «Այսպիսով, ըստ Անանունի, Արշակ Փոքրն ու Վաղարշակը համատեղ թագավոր են նշանակվել Հայաստանում, ապա ինչ-որ ժամանակ թագավորելուց հետո... երբ մահացել է Արշակ Մեծը՝ երկու եղբայրների հայրը, Արշակ Փոքրը վերադարձել է հոր գահը գրավելու՝ թերևս որպես ավագ որդի, իր եղբորը՝ Վաղարշակին, վերահաստատելով Հայաստանի թագավոր»¹⁶: Այսուհանդերձ, մի տարբերություն ևս մնում էր երկու պատմիչների հաղորդումների միջև՝ կապված Արշակ Մեծի և Վաղարշակի հետ. «Թե ինչու՞ է միևնույն սկզբնադրույթի հիման վրա Անանուհը Վաղարշակին որդի համարել, իսկ Խորենացին՝ եղբայր, որը, թերևս, միակ անբուժելի հակասությունն է նրանց միջև, առայժմ մնում է քացատրության կարոտ», - գրում է Լ.Շահինյանը¹⁷:

Մեր խորին համոզմամբ, պատմիչների երկեքում ինչ-որ տեղ շփոթված են Արշակ Մեծն ու Արշակ Փոքրը, և պատճառը երկվորյակների մասին առասպել-ավանդազրույցի ազդեցությունն է: *Արշակ* և *Վաղարշակ* «երկվորյակային» անուններով անձանց Հայաստանում համատեղ գահակալելու մասին ավանդությունը այստեղ պահպանվել էր երկար դարեր: Պատահական չէ, որ նրանց անունները մույնական են Պասյ թագավորի (370-374թթ.) որդիների անունների հետ: Փալիստոս Բուզանդը վերջիններս մասին գրում է. «անուանք պատանեկացն Արշակունեացն. անուն երիցուն Արշակ, եւ կրտսերուն Վաղարշակ»¹⁸: Մովսես Խորենացին իր հերթին գրում է. «Ապա փոխանակ Վարազդաաայ թագաւորեցոյց Հայոց Թւոդոս մեծ (կայսրը) որդիան Պասպայ, զԱրշակ

11 ՀԺՊ, հ. I, էջ 504-505:

12 Մ. Խորենացի, Բ, գ-ե, Սերեւս, գլ. Բ, էջ 9-10:

13 Մ. Խորենացի, Բ, գ:

14 Սեբեոս, գլ. Բ, էջ 10:

15 Հայկական աշխատասիրքի մը հայագետ Պ. Տեթթերի, Վիեննա, 1895, էջ 38-39, H. Mepp, *Хитос Господен, С. Пя.*, 1897, стр. 282, np. 1:

16 Լ. Շահինյան, Եւ ի ի մ յ ա ն, Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը ըստ Անանունի և Մովսես Խորենացու, ԼՀԳ, 1976, թիվ 6, էջ 102:

17 Նույն տեղում, էջ 106:

18 Փատտոսի Բիզանդացու պատմութիւն Հայոց, Բնագիրը Զ. Պատկանյանի, Եր., 1987, էջ 18:

եւ զՎաղարշակ»¹⁹: Ըստ Փափստոս Բուզանդի՝ «Եւ ետ թագաւորն Պարսից տանել ի ձեռն Սուրենայ թագ եւ պատմութեան, եւ զվատ թագաւորացն տիկնոջն Զարմանդխատոյ, եւ *թագս մանկացն որդոցն երկոցունց* Արշակայ եւ Վաղարշակայ»: ²⁰ Տօն սրանք երկվորյակներ չլինեին «զմտա ի տեղի թագաւորի կաշեալ» չէր լինի, ոչ էլ Շապուհ II-ը նրանց համար «թագա» կոչարկեր: Որպէս երկվորյակներ էլ նրանց հարսանիքները միաժամանակ են արել: «Եւ առայր (Կարինում) սպարապետն Մանուէլ գլուխտը իւր Վարդանդուխտ կին Արշակայ մանկանն Արշակունոյ, եւ փեսայ իւր առնէր զնա: Առնէր հարսանիս եւ եղօր նորին Վաղարշակայ, եւ տայր նմա գլուխտը ասպետին Բագրատունոյ ի Սպեր գավառէ... եւ մեծապէս արարեալ զհարսանիսն ամենայն երկիրն Հայոց, ցնծացեալք, խնդացեալք էին ընդ մեծ խնդութիւն ուրախութեանն»²¹: Այսուհանդերձ, երկվորյակների մեջ էլ մեծի և փոքրի տարբերություն կար: Միշտ առաջինն հիշված է և ավագ (երեց) համարվել է Արշակը, իսկ կրտսեր՝ Վաղարշակը: Ուստի Մանվել Մամիկոնյանը՝ նրանց խնամակալը, «թագաւորեցոյց զմանուկն զԱրշակ երկրին Հայոց, եւ զՎաղարշակ երկրորդ նմին»²²: Անկասկած, ինչպէս Պապ թագավորի Արշակ և Վաղարշակ որդիների, այնպէս էլ առաջին Արշակի ու Վաղարշակի դեպքում առկա է հնդեվրոպական հետադարձ անցյալից եկող ու Հայաստանում խոր արմատներ ունեցած երկու գահակալների համատեղ կառավարելու ավանդույթի ազդեցությունը: Մի ավանդույթ, որը հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների կյանքում ևս ունեցել է իր տարբեր դրսևորումները²³:

Հայաստանում Արշակունի թագավոր եղբայրների համատեղ գահակալման մասին խոսում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին. Հայաստանում ոմն «Արշակ թագավոր ունեւում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին»²⁴: Հռոմեացի պատմիչը շփոթել է մի կողմից Պապի «գահակալած» որդիներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին, մյուս կողմից՝ Արշակ III-ին, և Խոսրով IV-ին: Ոչ Վաղարշակը, ոչ Խոսրով IV-ը Տիգրան չեն կոչվել: Խոսրով IV-ը և Արշակ III-ը եղբայրներ չէին, իսկ նրանց հայրն համարված Հայոց թագավորը միայն Արշակ III-ի (ոչ թե նաև Խոսրով IV-ի) հայրն էր և ոչ թե *Արշակ*, այլ *Պապ* էր կոչվում: Կարծում ենք, որ այս խառնաշփոթի պատճառը դարձյալ Հայոց գահակալ եղբայրների մասին ավանդազրույցն է եղել: Պրոկոպիոսի հիշատակած որդի Արշակը՝ պատմական Արշակ III-ը, որին, ըստ նրա, բաժին էր հասել Հայաստանի փոքր մասը, իսկապէս էլ Հայաստանի 387թ. բաժանումից հետո իշխում էր նրա հռոմեական՝ *փոքր մասում*, երբ Խոսրով IV-ը՝ Պրոկոպիոսի հիշատակած Տիգրանի պատմական նախատիպը, իշխում էր նրա պարսկական *մեծ մասում*²⁵:

Գահակալ գույզ եղբայրների առասպել- ավանդազրույցի քացահայտ կնիքն է կրում նաև Խորենացու բերած հեռույալ գրույցը: Երվանդունի արքայատոհմի Սեծ Հայքի ճյուղի վերջին ներկայացուցիչ Երվանդ Վերջինի և նրա եղբոր վերաբերյալ պատմելով է հետևյալը. «Կին ոմն յազգէ Արշակունեաց... ծնանի երկուս մանուկս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիսայէ զՍինուտալոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն կոչն անուանա Տրուսանդ եւ Երուազ»: Ընդ որում, մեծանալով Երվանդը դարձել էր թագավոր, իսկ Երվազը՝ քրմապետ (գերագույն քուրմ)²⁶: Եղբայրների այս գույզի պատմական նախատիպերի վերաբերյալ հետաքրքիր եզրակացությունների են հանգել մեր հայագետները: Գ. Տիգրացյանը գրում է. «Փաստերը ցույց են տալիս, որ Խորենացու հիշա-

19 Մ. Խոբեմացի, Գ. խո:

20 Փ. Բուզանդ, Ե, 19:

21 Նույն տեղում, Ե, խո:

22 Նույնը:

23 Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 776-777.

24 Պրոկոպիոս Կեսարացի, *Կառուցումների մասին, գիրք երրորդ, գլուխ I (թարգմանությունը բնագրից, առաջարկ և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Եր., 1967, էջ 189-190)*:

25 Փ. Բուզանդ, 2, ա, Մ. Խորենացի, Գ, խո:

26 Մ. Խոբեմացի, Բ, լէ, Բ, խ, Բ, խո:

տակած Երվանդը մարմնավորում է ինչպես վերջին Դարենի (այսինքն՝ Դարեն Գ Կոդմանոսի) թագավորության VIII տարում գահակալած Երվանդին, որը մախատիպն որպես Հայաստանի սատրապ մասնակցել էր Գավգամելայի ճակատամարտին, այնպես էլ մ.թ.ա. III դարի վերջին թագավորած և Արաաշես Ա-ի կողմից տապալված Երվանդին²⁷։ Իսկ վերջինիս ի նկատի առնելով մա շարունակում է. «Երվանդի արքունիքը կազմված էր հեղինիստական մյուս պետությունների օրինակով։ Նրա եղբայր Երվազը գերագույն քրմապետ էր»²⁸։

Երվանդ ու Երվազ երկվորյակ եղբայրների մասին պատմվածքը, ըստ այսմ, Երվանդունի մախանիների և նրանց ծագումնաբանության առասպել-ավանդագրության է։ Խորենացին ինքը, Երվանդի մասին խոսելիս նշում է, որ մա «թագաառն յաթերադ ամի Դարենի վերջնոյ», ապա ավելացնում է. «Եւ ունին զոյցք յաղագս նորա այսպէս»²⁹։ Իրավացի է Գ. Տիրացյանը ինչպես այն դեպքում, երբ առաջին մախատիպային մեջ ակնարկված Երվանդի մեջ տեսնում է Դարենի Վերջինի, այսինքն՝ Արեւելյան Դարեն III-ի (մ.թ.ա. 336-330թթ.), ժամանակակից Հայոց սատրապի գծերը, այնպես էլ այն դեպքում, երբ նրա պատմական մախատիպերից մեկն էլ համարում է Երվանդ Վերջինին (մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներ)³⁰։ Կարծում են, որ այս Երվանդի եղբայր Երվազը Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում (թիվ 4) «իբրև գերագույն քուրմ և թագավոր» հիշատակված Միթրասն է։ Նա իրեն էլ, էրբոնտես // Երվանդին էլ յասիլա // «թագավոր» է կոչում³¹։ Իսկ դա խոսում է Միթրաս // Երվազի շատ ավելի քարձր կարգավիճակ ունենալու մասին, քան քրմապետին էր։ Ինչպես Ս. Կրդկյաշարյանն է նշում «քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և Կասպաղովկիայում և հարևան մյուս երկրներում, երկրորդ դեմքն էր թագավորից հետո»³², բայց Հայաստանում նրա հեղինակությունը ավելի քարձր էր, քանի որ նրա ձեռքին էր մեծ դատաւարության գործակալությունը, մա ուներ իր զինված ջոկատները և կայագործներ տաճարային ամրոց-քնակավայրերում»³³։

Երվանդունի արքայատոհմի մասին գոյություն ունեցած պատմական ավանդություններում երկվորյակ եղբայրների (զույգ եղբայրների) առասպել-ավանդագրության ազդեցությունը զգացվում է մա Երվանդ Վերջինի և Արաաշես I-ին եղբայրներ համարելու հարցում։ Անանուն պատմիչի րեքած արքայացանկում կարդում ենք. «Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ։ Այդա Արաաշէս եղբայր նորին՝ ամս ԾԲ»³⁴։ Բայց այս «եղբայրներն» իրար թշնամի են։ Թշնամանքն ավարտվում է Երվանդի մայրաքաղաք Երվանդաշատի գրավումով և Երվանդ Վերջինի տախտակաւորումը. «Իսկ մի ամս ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերք զգլուխն Երուանդայ... եւ այսպիսի ջախմաւք վախճանեցաւ, կալեալ թագավորութիւն ամս քսան։ Բայց Արաաշէսի հիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»³⁵։ Այնուհայտ է, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք հակոտնյա երկվորյակների առասպելի ազդեցության հետ։ Այն ինչ-որ չափով հիշեցնում է «Սասնա ծռերի» Սանասարի ու Բաղդասարի մեհամարտի դրվագը, բայց եղբայրներից մեկի ողբերգական վախճանի տեսանկյունից ավելի շատ հիշեցնում է Հոմերի առասպելական հիմնադիրների՝ երկվորյակ եղբայրներ Հոմուլոսի և Հոնոնոսի մեհամարտը³⁶։

27 ՀԺՊ, հ. I, էջ 506:

28 Նույն տեղում, էջ 514:

29 Մ. Խ ռ թ ն մ ա ց ի, Բ, լէ:

30 ՀԺՊ, հ. I, էջ 506:

31 Հ. Մ ա ն ու ղ յ ա ն, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Եր., 1946, էջ 19, 29, 47-79: Նույնի, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Եր., 1946, էջ 22-23:

32 Մ. Կ ր կ յ ա շ ա ր յ ա ն, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Եր., 1970, էջ 139:

33 Նույն տեղում, էջ 152, 153, 155:

34 Ս ե ր է ն ս, զԻ, Բ, էջ 11:

35 Մ. Խ ռ թ ն մ ա ց ի, Բ, խզ:

36 E. III т а с р м а н, Ромул, Мифы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 387.

Երվազի և Երվանդի, Երվանդի ու Արտաշեսի եղբայրներ համարվելու առթիվ նշեմք, որ հին հայերենում *եղբայր* բառը ավելի լայն հասկացություն էր բովանդակում: Օրինակ, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, Հայոց Խոսրով Կոտակ թագավորը (330-338թթ.) իր թշնամի և հեռավոր ազգական մագքթաաց Մանեսան թագավորի հատված գլուխը տեսնելով սկսել էր ողբալ՝ ասելով. «Եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»³⁷: Ուրեմն, Երվանդ-Երվազ եղբայրներ ընկալված Հայոց գույգ գահակալները կարող էին իրականում պարզապես ազգականներ, տոհմակիցներ լինել: Զննարկվող հարցի տեսանկյունից է հասկանալի դառնում խորհնացիական Երվազ քրմապետի վարքագիծը Երվանդ Վերջինի և Արտաշեսի հակամարտության ժամանակ: Զանի որ Անանունի ընթացքում արքայազանկում վերջիններս համարվում են եղբայրներ, ուրեմն, եղբայրներ էին համարվելու մաս Արտաշես I-ն ու քրմապետ Երվազը: Ըստ երևույթին, երկու դեպքում էլ խոսքը ազգակցության մասին է: Այս դեպքում է հասկանալի դառնում, թե ինչու է Երվազը չնգործություն պահպանել, երբ Արտաշեսը հարձակվել էր Երվանդի վրա, պարտության մատնել նրան Երվանդախանում,³⁸ ապա գրավել Երվանդի մայրաքաղաք Երվանդաշատը, որի ժամանակ էլ սպանվել էր Երվանդը³⁹: Դրանից հետո Արտաշես I-ը թագավոր էր օծվել,⁴⁰ իսկ Երվազը շարունակել էր քրմապետական գործունեությունը մինչև Արտաշես I-ի հրաժանով սպանվելը⁴¹:

Էրբոմեսս // Երվանդի և Միթրասս // Երվազի օրինակը ցույց է տալիս, որ Երվանդունի թագավորներից յուրաքանչյուրը կարող էր կոչվել *Երվանդ*, իսկ քրմապետներից յուրաքանչյուրը՝ *Երվազ*: Ըստ երևույթին, ժողովրդին հայտնի իրենց այս անուններից բացի, նրանք տեղական ինչ-որ ավանդույթում հանդես են եկել *Արշակ* և *Վաղարշակ* անունների տակ: Մար Աբասի հետևությամբ՝ Մովսես Խորենացին Վաղարշակի որդուն *Արշակ*, իսկ թոռանը *Արտաշես* է կոչում: Նա գրում է. «Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, եւ զնորին ուստր, զոր անուանաց Արտաշես»,⁴² իսկ «Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան»:⁴³ Խորենացու մեծն Անանունը և Վաղարշակին հաջորդած է համարում նրա Արշակ որդուն, իսկ վերջինիս հաջորդ է համարում իր որդի Արտաշեսին⁴⁴: Չնայած «Արտաշես Առաջինի» կեդրադը կեդանելիս Խորենացին նրան է վերագրել Աքեմենյան արքայից արքաների գործունեության առանձին դրվագներ ևս, քայց նրա պատմական մախատիպը Արտաշես I-ն է (մ.թ.ա. 189-160 թթ.), որովհետև համարվում է «Տիգրան Միջինի» մախտորը, իսկ վերջինս էլ՝ Արտավազդի մախտորը⁴⁵: Որևէ կասկած լինել չի կարող, որ «Տիգրան Միջինը» Տիգրան Մեծն է,⁴⁶ իսկ «Տիգրան Միջինի» որդի Արտավազդը՝ Տիգրան Մեծի որդի Արտավազդ II-ն է: Ըստ այսմ, «Արտաշես Առաջինի» մախտորը Արշակը որպես պատմական մախատիպ ունենալու էր Արտաշես I-ի մախտոր Երվանդ Վերջինին կամ ինչպես նրան, այնպես էլ նրա մախտորներին: Վերջիններիս առթիվ հիշարժան է, որ Անանուն պատմիչը Երվանդ Վերջինի հորը ևս կոչում է *Արշակ անունով*:⁴⁷

Էրբոմեսս-Երվանդ և Միթրասս-Երվազի օրինակը ցույց է տալիս, որ Երվանդունի յուրաքանչյուր թագավոր և քրմապետ իր կրած՝ ժողովրդին քիչ հայտնի կամ անհայտ, անվան հետ միասին ունեցել է այլ՝ ժողովրդին հայտնի, անուններ: Թագավորի դեպքում դա եղել է *Երտանդ*-ը, քրմապետի դեպքում՝ *Երտազ*-ը: Նույն կերպ Մար Աբասին հանգող տեղական ինչ-որ ավանդույթում, գույգ գահակալները հանդես են եկել *Արշակ*

37 Փ. Բ և 1 գ ա մ ղ, Զ, է:

38 Մ. Խ և ք և ն ա ց ի, Բ, խզ:

39 Նայմը:

40 Նայմ տեղում, Բ, խէ:

41 Նայմ տեղում, Բ, խը:

42 Նայմ տեղում, Բ, ք:

43 Նայմ տեղում, Բ, ք:

44 Մ և ք է և ս, զլ. Բ, էջ 10:

45 Մ. Խ և ք և ն ա ց ի, Բ, ժդ-իզ:

46 Հ. Մ ա մ ա մ ղ յ ա մ, Տիգրան երկրորդը և Հոմը, Եր., 1940, էջ 92; Мовсес Хоренаци, История Армении, Перевод с древнесармянского языка, введение и примечания Гайка Саркисяна, Ер., 1990, стр. 249.

47 Մ և ք է և ս, զլ. Բ, էջ 11:

ծառայել նրան Արշակունիի համարելու և նրա գործունեությունը Հայոց գահին հաս-
տատված առաջին Արշակունիի բազմադրին վերագրելու համար:

ВОКРУГ ИСТОРИЧЕСКИХ И ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОТОТИПОВ ЛЕГЕНДАРНОГО ВАЛАРШАКА

Резюме

Л. Петросян

В "Истории Армении" М. Хоренаци Валаршак считается основателем династии армянских Аршакидов. Являясь легендарной личностью, он все-таки сохранил характерные черты некоторых армянских царей, в том числе своего первого исторического прототипа-Оронт-Ерванда (конец IV в. до н.э.). По М. Хоренаци Валаршак является современником диадохов.

Тронное имя *Валаршак* (<**Вал-Аршак* "царь Аршак"), которое, как потомок Ахеменида Аршака (т.е. Артаксерса II-го), носил Оронт-Ерванд, послужило поводом к тому, что его деятельность была приписана первому Аршакиду на армянском троне. Вероятно, исходя из этого, его потомки- царь Ерванд и верховный жрец Ерваз (конец III в. до н.э.), которые в Армавирской греческой надписи названы *василевс*-ами, в армянских источниках также считаются Аршакидами.

Сыновья царя Папа (370-374гг.) -влизнецы Аршак и Валаршак, своими именами напоминают легендарного Валаршака и его врата Аршака. Значит, подовно именам Ерванда и Ерваза, эти имена тоже веками воспринимали как "влизнечные". В этом случае, надо полагать, что в формировании образов легендарного Валаршака и его врата Аршака свою роль играла как легенда о братьях-влизнецах, так и воспоминания об индоевропейском социальном институте двух вождей-соправителей.